

88
2(E)

अथ

विधिवादचिन्तामणिः

Vidhi vad chintamani

1
2100

अथ

विधिवादचिन्तामणिः

४४

२ (E)

विधिवादचिन्तामणिप्रारंभः॥

४४

२ (E)

४४
२ (E)

श० खं वि०

९

११२

श्रीमन्महागणपतये नमः॥ श्रीसरस्वत्ये नमः॥ श्रीपरमगुरुभ्यो नमः॥ ॥ लिङ्गोर्थः कार्यत्वं पाकारिक्रियाया मेव प्रथमतोऽ
न्वेति॥ ननु स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ प्रथमतस्तदन्वयः॥ किंतु कार्यत्वेनैव वैदिकलिङ्गवाच्येऽपूर्वे प्रथमतो विषयतया
यागाद्यन्वयः प्रतीयते॥ विषयत्वं तु जन्यत्वं॥ तत्र शक्यतावच्छेदककार्यत्वं कदेशकृतो स्वर्गकामान्वयः॥ एवं च याग
विषयकं स्वर्गकामकार्यमिति प्राथमिको बोधः॥ तदनंतरं महर्षेः कृतिसाध्यतायागद्वारेव यागमकृत्वाऽपूर्वस्य
साधयितुमशक्यत्वात्॥ अतो यागकार्यत्वेनैवऽपूर्वस्य कार्यत्वं अनुपपन्नमित्यनुपपत्तिप्रतिसंधानेन तत्सहकृ
तलोकस्थैः कृत्प्रक्रियाकार्यतान्वयगोचरशब्दसामग्रीतो यागे ओपादानिककार्यता बोधः॥ पुनरनुसंधीयमा
न शब्दसहकृतानुपपत्तिज्ञानमेवोपादानमिति गीयते॥ तदसहकृतं चार्थापत्तिरिति॥ न च यागकार्यतायाऽऽपूर्
वमप्रतीतत्वेन यागकार्यता व्यतिरेकस्य र्गहत्वाद्दुक्तानुपपत्तिधीरेव न घटत इति वाच्यं॥ यागो यदि कार्यो
न स्यात्तदाऽपूर्वमपि कार्येन स्यात् इति तर्ककारानुपपत्तिप्रतिसंधानस्य यागकार्यतासिद्ध्यनधीनस्य यागकार्यतासा
धकत्वोपगमात्॥ न चापाधापादकयोर्वैयधिकरणपान्नोक्ततर्कसंभव इति वाच्यं॥ यागो यदि कृतिसाध्यो न
स्यात्स्वासाध्यककृत्यसाध्यकृतिसाध्यव्यापको न स्यात्॥ इत्येतादृशतर्कपिगमेन सामंजस्यत्वात्॥ कृतिसा
ध्यज्वलनादिरूपव्यापारके कृत्यसाध्यकाद्यादौ व्यभिचारवारणया साध्यांतं व्यापारविशेषणं॥ कृतिसा
ध्यव्यापारके नित्ये व्यभिचारवारणयस्वानुक्तत्वमपेक्ष्य स्वासाध्यकत्वं कृते विशेषणं॥ शक्यानुपप
त्तिधीजन्यतावच्छेदकधर्मयोः संकरो न होषायगुणगतजात्यभ्युपगमेन तयोर्जातित्वविरहात्॥ अस्तु

ॐ शिवः

९

कृतिः ४

प्यो ५

वाकेवलशकारिप्रमाणजन्यबोधविजातीयएवोपास्तिकबोधः॥अपूर्वविषयक्रियायाःकामिकृतेरपूर्वविषयक
त्वंविनाऽपूर्वसाधनसाधनक्रियासाधनतानुपपत्तेःक्रियायांकामसाधनत्वंविनाकृतोयागविषयकत्वंअनु
पपन्नंअपूर्वकृतिसाध्यत्वंचातुपपन्नंइत्यनुपपत्तिरिति॥काष्ठजन्मक्रियारूपव्यापारमाहायकाष्टेअभिचारवो
रणयकृतिसाध्यव्यापारकेतिसर्वप्रवृत्तिःक्रियाविषयकत्वोपपादकंतस्याःकाम्यसाधनत्वमप्यपूर्वकार्यत्वो
पपादकंनियोज्यान्वयअपूर्ववापेमिति यागादेःकाम्यसाधनतापातनिकी॥अस्माकंकाम्यसाधनत्वस्य
विधिप्रत्ययप्रवृत्तिसाध्यवाच्यत्वेसाध्याहृतस्याप्यर्थस्पर्शादधीगोचरतयापातजन्ययोअपिस्वर्गसाधनत्वो
पास्थितेःपदजन्यक्रियोपस्थितिसहितायाःशाब्दसामग्रीत्वाद्विषुसाधनत्वस्योपातनत्वमभ्यता॥वा
जपेयेनुयजेतेत्याहोचतसाभिधानिकमेवयदिचस्वर्गदिपक्षेपस्याप्येइहेकथंचित्तीयार्थकरण
त्वान्वयः३पेयतेइतिगुरुमतंनिराकृत्याहत्वेवयागाहोविध्यर्थेइतिसाध्यत्वेसुसाधनत्वयोरन्व
यबोधंअवस्थापयितुकामोविचारोविप्रपत्तिरुच्यते॥अथेतिस्वर्गकमोयजेतेत्याहविति॥
कालान्तरभाविफलकामबोधकपदघटितवेदवाक्येइत्यर्थः॥सप्रम्यर्थःप्रतिपाद्यत्वं॥विधिरि
त्यत्रान्वेति॥विधित्वंनविधातिप्रवर्तयतीतिश्रुत्यत्याप्रवृत्तिप्रसोजकत्वंप्रवृत्तिजनकतावहेह
कप्रकारताश्रयत्वं॥कार्यत्वस्यविशिष्टेवकथनपक्षतोपेयतेइत्याकाह्यायांइसुसाधनता

साधारणरूपावच्छिन्नेष्वप्येगुरुणं अभावसाधन एव नैय्यायिकाभिमत आह त्वक्रियाया मिष्टसाधनत्वान्
 यित्वेस्यापि निराकरणं भवतीति उक्तानुगत रूपेण पक्षकरणप्रयोजनमाविष्कृतं विधित्वेन संग्राह्यमर्थदयं
 र्शयति इष्टसाधनत्वं कार्यत्वं चेति वाकारोऽननास्थायां ॥ ननु विकल्पे ॥ इष्टसाधनत्वस्य विधित्वप
 क्षेपि कार्यत्वस्य तत्वात् ॥ एवं चालौकिकक्रियागोचरकालान्तरभाविफलकामनाधीनप्रवृत्तिपरतिष्ठा
 एतात्पर्यं विषयप्रवर्तकधर्मात्वमेव पर्यसितं पश्यता वच्छेदकं ॥ एवं च विषयजिता यजेतेत्यादि फलका
 मवाचकपदाघटितवैषम्यस्य लिङ्गः पश्यस्य संग्रहः ॥ पुष्टिकामोद्धृतं पिबेदिस्यादितो धातुसाम्यादिद्वारा
 विलंबभाविफलसाधनक्रियापरे लौकिके वाक्यादाह त्वेवाक्रियायोः कार्यत्वान्वयो गुरुण मध्यनुम
 तः तेषामप्येह पूर्ववत् धातुसाम्यादिरूपव्यापारस्यान्यत्वं मध्यस्य लिङ्गः पश्यता मता विरहान्न स्प्राथमिक
 शाब्दगोचरत्वात् तत्तत्र तिङ्गर्थेऽभावसाधने बाधः पश्यता वच्छेदकसामानाधिकरण्येन तत्साधने पश्यता
 वच्छेदस्य सामानाधिकरण्यस्य यजेतेत्यादौ कार्यत्वेष्टसाधनत्वयोरेकतरस्य क्रियान्वयित्वमाह यापि
 पश्य वृत्तानसंभवेन कार्यत्वं क्रियान्वयिष्येति प्रत्येकं विवादा निरास इत्यलौकिकत्वं क्रियाविरोधं अ
 य फले विलंबभाविता प्रतिबंधान्नायां वागादौ फलसाधनत्वोपपादकस्यापि व्यापारसाध
 नत्वज्ञानस्य तत्र कार्यत्वान्वयबोधे पाकादौ कार्यताबोध इवानपेक्षितत्वात् ॥ नित्यत्वमभ्युपगमायां च फल

साधनताज्ञानस्यापि संध्यावंदनादिजोवरकार्यताज्ञान^३वातथात्वात् आह त्वेव क्रियाकार्यतया प्रतीयते इति
बाधवारणाय क्रियासंसर्गितया साध्यात् फलसाधनत्वज्ञाननित्यत्वाज्ञानकालीनशाब्दबोधविषयत्वं
मेव क्रियान्वयीत्यनेन विवक्षणीयं। एवं वृष्टिकामो घृतं पिबेदित्यादावपि क्रियायां विलंबभाविफलकत्वं
ग्रहे धातुसाध्यादिरूपस्यापि व्यापारजनकत्वं गृहीत्वेव क्रियाकार्यत्वबोधात्। आह त्वेव क्रियान्वयित्वाभा
वसाधनेन बाधः तथा च तादृशव्यापारसाधनताज्ञानानुसरवर्तित्वमेवाह त्वेव त्वस्यार्थः इति भावः। आह
त्वस्य स्यानुपादाने अनेपादानिकबोधमात्राद्यबोधस्य दुर्वारतया तदुपादानस्यावश्यकत्वात्। ननु त्वस्य क्रि
यान्वयित्वं अनेपादानिकानिरुक्तशाब्दबोधे क्रियागतत्वेन भासमानत्वं। तच्च घृतपानकार्यत्वेऽस्यैव धा
तुसाम्यरूपव्यापारकार्यत्वाग्रहणाय तदनुपपत्तिज्ञानं विनैव धातुसाम्यसाधनताज्ञानात् कार्यत्वशा
ब्दबोधोत्पत्तिरिति वाच्यं। व्यापारसाधनताज्ञानानुसरनिरुक्तशाब्दबोधे क्रियागततया भासमानत्वस्य
पस्याह त्वस्य क्रियान्वयित्वस्यैव विवक्षणीयतया घृतपाने कार्यत्वेन तदभावस्याबाधात् अन्यथाऽपूर्वकार्य
ज्ञानानुपपत्तिज्ञानसत्त्वं इव तदसत्त्वे पिशाकसामग्र्या अनेपादानिकयागकार्यताबोधस्य जनने
बोधकविरहेण वैदिकलिङ्गेष्वपि बाधस्य दुर्वारत्वात्। न च पूर्ववाच्यतामतेऽवैदिकलिङ्गैरेव कार्यत्वं
मथो निरुद्धे वैदिकलिङ्गे इति वाच्यं। लिङ्गत्वमात्रस्य तदुक्ततावच्छेदकत्वात् यदि च साध्या साधनत्वेन गृह्यमाने

अपमानासाधनस्यानित्यस्य कार्यत्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानकालीनत्वमपि विशेषरूपं देवं तथा च तादृशानुप-
पत्तिज्ञानदशायां काम्यसाधनता ग्रहस्य कार्यता बोधेऽवस्थापेक्षणीयतयेवाहं बोधं विनेव कार्यता
याः क्रियानन्वयित्वरूपसाध्यत्वव्यवस्थापनस्य सुकरतया काम्यनाविशिष्टस्य यजनियोज्यतया भानानु-
पपत्त्या कार्यतया क्रियान्वयबोधस्याहत्यासंभवप्रदर्शनमग्रे मूलरूपतो विरुध्यते। इति कामि नियोज्यकत्वं
विना क्रियायाः कामिकार्यत्वं क्रियायाः काम्यसाधनत्वं विना कामनाविशिष्टस्य तन्नियोज्यत्वं चानुपपन्न-
मिति प्रतिसंधानदशायां मोक्षमोक्षसर्गिकतास्य पर्यवश्यबोधे क्रियान्वयितयाऽभासमानत्वं मेव
काम्यसाधनत्वमंतररेण कार्यत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानमनंतर्भाषसाधनीयं वेदस्य ते विशिष्टान्वय-
परत्वात् ओत्सर्गिकतायावद्व्यमाने तया कामनाविशिष्टनियोज्यकत्वावच्छिन्ने कार्यत्वबोधे एव
फलकामसमभिधातविधिप्रत्ययस्पतात्पर्यमोत्सर्गिकं अतः कामनाविशिष्टनियोज्यकत्वान-
वच्छिन्ने केवलयागे कामनोपलब्धि तन्नियोज्यकत्वावच्छिन्ने वा तत्र कार्यता बोधस्य काम्यसाधनता सा-
नमंतररेण संभवेपि तत्र तादृशतात्पर्यस्यापवादिका तयानवाधः एवं च नित्यत्वभ्रमदशायां माह-
त्यकार्यतायाया गाद्यनित्यत्वेऽपि न बाधसंभवः। तदा तत्र बोधे कामनाविशिष्टनियोज्यकत्वाभाना

अपमानासाधनस्यावित्यस्य कार्यत्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञानकालीनत्वमपि विशेषरूपं देवं तथा च साक्षात्तु य
पत्तिज्ञानदशायां काम्यसाधनता ग्रहस्य कार्यता बोधेऽवस्थापेक्षणीयतयेवाहूय बोधं विनैव कार्यता
याः क्रियानन्वयित्वरूपसाध्यत्वव्यवस्थापनस्य सुकरतया काम्यनाविशिष्टस्य यजनियो ज्यतया भानानु
पपत्त्या कार्यतया क्रियान्वयबोधस्याहत्यासंभवप्रदर्शनमग्रे मूलरूपतो विरुध्यते । इति कामि नियो ज्यकत्वं
विना क्रियायाः कामिकार्यत्वं क्रियायाः काम्यसाधनत्वं विना कामनाविशिष्टस्य तन्नियो ज्यत्वं चानुपपन्न
मिति प्रतिसंधानदशायां मोक्षसर्गिकतास्य विषयबोधे क्रियान्वयितयाऽभासमानत्वं मेव
काम्यसाधनत्वमंतरंगकार्यत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानमनंतर्भाषसाधनीयं वेदस्य ते विशिष्टान्वय
परत्वाया ओत्सर्गिकताया वृध्यमाने तया कामनाविशिष्टनियो ज्यकत्वावच्छिन्ने कार्यत्वबोधे एव
फलकामसमभिधातविधिप्रत्ययस्पर्शतत्पर्यमोत्सर्गिकं अतः कामनाविशिष्टनियो ज्यकत्वान्न
वच्छिन्ने केवलयागे कामनोपलब्धि तन्नियो ज्यकत्वावच्छिन्ने वा तत्र कार्यता बोधस्य काम्यसाधनता सा
नमंतरंगसंभवेऽपि तत्र तादृशता तत्पर्यस्यापवाहिका तयानवाधः एवं च नित्यत्वभ्रमदशायां माह
त्यकार्यताया गाद्यनित्यत्वेऽपि न बाधसंभवः । तदा तत्र बोधे कामनाविशिष्टनियो ज्यकत्वाभाना

त्र । एवं च लोकस्य लोके विविधान्वयपरताया अनेन सग्निकतया पुष्टिकामोद्यतं पिबे रित्यादौ पुष्टादिफलकाम
 नोपलब्धितपुरुषकृतिसाध्यता बोधे काम्यसाधनत्वमंतररेण क्रियायाः कार्यत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानास
 त्वेफलसाधनता बोधानयेष्यता । दृष्टा बोधमासाय बाधवारणं यालोके कक्रियागोचरत्वं प्रवृत्तिविशे
 षणमावश्यकमेव परिचस्वर्गकामः पचेतेत्यादिस्वारसिकप्रयोगेन प्रामाणिकानां तस्य काम्यकार्यता
 बोधकत्विदं पदं धृतं लोके कवाक्यस्यापि विविधान्वये तात्पर्यमोत्तरसग्निकमित्युपेयमिति तादृश
 विशेषणमनुपादेयमेव । एवं साध्यात्फलसाधनताया बोधकार्यताया बाधवारणं यउपात्रं कालांतर
 वाक्या ध्यापारसाधनत्वमप्रतीत्यैव क्रियायां कार्यता बोधो दृष्टा दृष्टा कार्यतायां बाधवारणं यउपात्रं कालांतर
 भावीत्यादिविशेषणमपिनोपादेयं तत्राधिक्रियायां साध्यात्फलसाधनत्वादि ज्ञानदृष्टायां व्यापारसाधनत्वमगृहीतं का
 र्यता बोधानुदयेन साध्यसत्वात् किंतु समभिध्या हतफलं प्रतिसाध्यासाधनत्वेन ज्ञायमानक्रियाया मनन्वयित्वरूपसा
 ध्यताभावे स्वर्गकामो यजेतेत्यादिविपुलं । न च पापनाशकामो हरिं स्मरेत्यादि विधिबोधितक्रियायां साध्यात्समभिध्या
 हतफलसाधनत्वेन ज्ञायमानत्वं न तेषां संभवति तत्र तदसाधनत्वबाधत्वात् अन्यथा रक्षते अनेन न भुवगमादिति
 साध्याप्रसिद्धिवारणाय तादृशकार्यत्वस्य पक्षबहिर्भाव आवश्यक इति वाच्यं स्वबोधकत्विउपसमभिध्या हतपद

५९ प्रति साक्षात् साधनत्वेन ह्यमाण क्रियायां यद्यन्वेति पूर्वोक्तं तत्र देहकूटवत् स्वरूपसाध्यस्यैव कार्यत्वेन तत्सपत्न्यवतिर्भावो न कस्यानारित्येन संभवा
 बोध्यफलं स्वर्गदिर्यिता दशाफलं प्रति साक्षात् साधनत्वेन ह्यमाणाय मपि पापनाशका मोहरिं स्मरेदित्यादिवाक्यानां ह्यकार्यता
 याः क्रियायामन्वयात् साक्षात् साध्यतायाः पश्यवतिर्भावो आवश्यकः। यद्यपि तस्याः पश्यवतिर्भावो यथाश्रुतो न विरोधलेना
 पितसंभवति कालांतरभाविस्वर्गफलकामनाधीनप्रवृत्तिपरतिः परेनापि तत्प्रतिपादनात् तथापि अव्यवहितभावि
 फलकामे मकार्यता बोधकालोपापनाशनेत्यादिकलिः ३ प्रत्यया बोध्यत्वविशेषलेन सावतिर्भावो मेति। न च स्वर्गकामधी
 नाया कृतिसाक्षात् साध्यत्वरूपकार्यत्वादेव पापनाशकामनाधीनकृतिसाध्यत्वरूपकार्यत्वं तत्सर्वस्वर्गफले विलि
 यभावि त्वप्रतिबंधान् दशायां पापनाशका मोहरिं स्मरेदित्यादिवाक्यानां ह्यकार्यता न्येऽपि स्वर्गरूपफलस्य तत्
 धकतदाक्यस्य लिः ३ परासमभिध्या हतत्वात् नोक्तरीत्या बाधसंभव इति वाच्यं स्वर्गपापनाशो भयकामनयापि हति
 स्मरणेन हि जोदरे कैरे कृतिसंभवत्वात् तत्साक्षात् साध्यत्वं स्पष्टविधिं ध्येयबोध्यत्वेन तत्र बाधस्य दुर्बलत्वादि चेन्न तन्निः ३ स
 मभिध्या हतत्वेन पश्यवतिर्बोध्यफलं प्रति साक्षात् साधनत्वेन ह्यमाण क्रियाविषयतानिरूपिततन्निः ३ प्रत्ययघटितवाक्यप्रयोज्य
 प्रथमबोधीयविषयताश्रयभिन्नत्वस्य साध्यतयोक्तवाधवारणसंभवात् स्वर्गकामसमभिध्या हतत्वात् ३ पराघटितवाक्य
 प्रथमेऽपि क्रियाविषयतानिरूपितस्वर्गकामकार्यतात्वावच्छिन्नविषयतायाः प्राप्यमिकबोधीयत्वाभौवात् प्राप्यमि
 कबोधीयपापनाशकामकार्यतात्वावच्छिन्नविषयतायाः प्रयोजक्यवाक्यतत्त्वं स्पष्टलिः ३ परासमभिध्या हतत्वस्य वि
 लंबभावि तया प्रतिबंधीयमात्रे स्वर्गरूपफलेऽभावात् पापनाशकामकार्यं हरिस्मरणमिति प्राप्यमिकबोधसा
 युक्तवाक्यद्वयसमूहालंबनजन्यस्य संभवात् तत्साक्षात् बोधमात्रवाधसाक्षात् साक्षात् साधनत्वेन ह्यमाण क्रियाविषयता
 ५९ मुपासीतेत्याहो समभिध्या हतफलाप्रसिद्धावचिनोषः अथ स्वर्गकामो हरिं स्मरेदिति विधिः। नापि हरिस्मरणे निष्ठा कार्यता प्र

५

विशेषलेन दुर्वा इति न दृश्ये विषयतायां र्शितवाक्यप्रयोज्यत्वं निवेदितां । यद्यपि दशबाधस्ता दशवाक्यविषयता वद्विन्ना निरूपि
तजन्मत्वस्य बोधविशेषलेनापि वारयितुं शक्यते तथापि स्वर्गकामो यजेत यागः क्रियेतेत्यादिवाक्यद्वयसमूहात् त्वेन जन्म
यागविषयकं स्वर्गकामकार्ययागः कृतिसाध्य इत्येतादृशप्राप्त्यधिकबोधविषयता माहाययागादिका र्प्यत्वविषयतायां बाध
स्य वारण्यमविषयतायां वाक्यप्रयोज्यत्वविशेषणमावश्यकं । एतेन स्वबोधकवाक्यबोधं यद्यत्फलं तत्र साक्षात्साध्यत्वे
यमाना क्रियानन्वाधित्वरूपसाध्यविवक्षायापनारा रूपफले साक्षात्साधनत्वाग्रहणायां क्रियान्वयित्वमाहायहस्मरण
दिनिष्ठकार्यत्वे बाधवारण्यमुपादेयता द्वाता दशबाधवारण्यसंभवेऽपि उक्तरीत्या यागनिष्ठकार्यत्व एव बाधस्य दुर्वा रित्वा
त् । प्राप्यमिक बोधे क्रियान्वयिनि कार्प्येऽपूर्व बाधवारण्य प्रवर्तकज्ञानप्रकारत्वनिवेशनंतर्ह्यः प्रवृत्तिजनकता वद्वे
कीभूते प्रकारताश्रयत्वं तेन प्रवर्तकसमूहात् त्वेन बोधे वस्तुमात्रस्यैव प्रकारत्वेऽपि न बाधः । क्रियान्वयीत्यनेन क्रियां शो
प्रकारत्वाविवक्षणे विशेषतया क्रियात्पक्षे बाधवारण्यसंभवेऽपि यागत्वात् एव बाधवारण्यप्रवर्तकता वद्वेदक
प्रकारताश्रयत्वेन पक्षत्वमावश्यकं प्रकारता बाधमिता वद्वेदकानंतः पातिनी ग्राह्या । अन्यथा यागः कार्प्य इत्या
दि प्रवर्तकज्ञानीयः धर्मिता वद्वेदकयागत्वादिप्रकारताया वद्वेदना संभवात् अपूर्वसंसर्गितया भासमाने पक्षार्थता
वद्वेदककार्यत्वे बाधवारण्यसाध्यै क्रियापक्षे तत्र लिङ् प्रवृत्ति बोध्यपरं अन्यथा संस्कार पक्षे नापि बोधस्यापूर्वस्य
सू अक्षतिर्यस्वरूप क्रियात्वस्य दुर्वा रतया व्यावर्तना संभवात् । तथाविधफलं प्रतिसाक्षात्साधनत्वेन बाधवारण्य
पूर्वमेव न भवति तेऽर्थमानं गीकारात् तान् धर्मोक्तौ पूर्वग्रंथ विशेषः । सुख । भोगकामो यजेतेत्यादि वद्वेदस्य

५१

राम

५

जीवथ

नमि ६

भोगं प्रति साध्या साधनत्वेन न वा प्रवृत्तिं यागादि क्रिया निष्ठु तिसाध्यत्वात् परदेव क्रिया निष्ठु
 तिसाध्यत्वे स्पेव प्रकारता प्रवृत्तिं तेव देविकान्तु पूर्व निष्ठु सतस्या पूर्व प्रवृत्तिरिति साध्ये क्रियोपादानमनर्थकं अर्थकार्य
 त्वस्य निरुक्तपक्षतावच्छेदकानां कृतत्वादिनिवायं साध्यता संबंधेनान्वयिन्याः कृतेरेव कार्यता रूपत्वात् यागापू
 र्वयोश्च साधनभूतायाः कृतेरेव साध्यता संबंधेन तत्प्रकारकत्वेनेव ज्ञानस्य प्रवृत्तिकत्वोपक्रमेन बाधस्य दुर्धर
 त्वात् क्रियान्वयं पीतन्यान्वयीवेति क्रियान्वयेन वेत्यत्रात्यर्पतादृशविरुद्धयोर्भावाभवयोः कोटि ता क्रियाया मि
 वान्यत्रापि कार्यत्वात् किमनन्वय इत्याकांक्षायां तन्मते तस्या पूर्वगततया भासमानत्वं स्फुटयितुं तदन्यान्वयित्वा
 भिधानं केचित्तु क्रियान्वयीनवातदन्यान्वयीनवेति विप्रतिपत्तिरुच्येतात्यर्थं औपासनिक बोधे कार्यत्वादे क्रियान्व
 यितया आह त्वेति विशेषणीयतया प्रथमकल्पे गेरेवात् द्वितीयंतत्र क्रियाभिन्नान्वयित्वं विशेष्यतया विवक्ष्य
 रणीयमिति कामिन्नरनु प्रकारतया अन्वयेपिन स्थितिरित्याह अयेतु अयेत्यादि ग्रंथो न विप्रतिपरः किंतु निरा
 कर्तृअगुरुमतमुष्णापयितुं विध्यन्वयिषं प्रश्न इत्याह कार्यतामात्रस्य विधित्वेयस्येच्छसाधनत्व बोधोपयोगि
 व्यापारजनकताज्ञानापेक्षया कार्यता बोधोरेव दुर्धर साधनेताज्ञानापेक्षया वस्यापनेन युत्यादयतिताह त्वेति
 आह त्वप्रथमतएव कार्यतया कामिरुतिसाध्यता प्रकारेण क्रियायां यागादि निडा बोधयितुं शक्यत इत्यर्थः स्व
 र्गकामेति काम्यस्वर्गसाधनतानि वा ह पूर्व रूप व्यापारसाधनत्वाप्रत्यायने स्वर्गकामरुतिसाध्यतान्वयबोधज

धनियो ज्यतया

नकी भूतधी विषयतन्वयप्रयोजकस्वर्गकामनियो ज्यकत्वरूपयोग्यताविषयकशाद्विज्ञानस्य जन्तुकी भूतं यन्नियो ज्यतया
स्वर्गकामनियो ज्यस्यान्वयप्रयोजकस्वर्गसाधनतायाज्ञानंतसंभवादित्यर्थः। कृतिविषयनिष्ठकाम्यसाधनतायाः
कृतिविशेषप्रयोजकत्वेपि पुष्टसाधनस्मापिसंध्यावर्तनादेः कृतिसाध्यत्वसामान्ये यद्यपि साध्या त्रेष्टसाधनत्वं प्रयोज ३ कृतितत्त्व
कृतितथापितत्र कर्तृक्रियानियो ज्यत्वं क्रियाविषयककृतिसाध्यताज्ञानवत्वरूपं प्रयोजकमिति कार्यतान्वयबोधे सा
मान्ये कर्तृनियो ज्यताज्ञानमत्वमप्रयोजकरूपयोग्यताज्ञानविधया कारणं। तदपि ज्ञानं शाकात्मकमेवोपगंतव्यं। प्रमाणं
तराभावात्। एवं च काम्यस्य लेकामिनो नियो ज्यताया बोधे कामनाविशिष्टस्यैव तैथा भानमंगी कर्तव्यं। कामनायाविशेषण
त्वावश्यकत्वात्। कामनया उपलक्षणत्वे आत्ममात्रस्यैवोपलक्षणतया निष्ठकामसाधारणनियो ज्यताबोधे न विधेर
प्राप्ताप्यप्रसंगात्। आत्मत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण तन्वयोपगमे स्वस्य कामनावत्त्वप्रतिसंधानेपि नियो ज्यत्वसंश
यसंभवेन विधिनायागनियो ज्यकर्तृव्यतायायागे बोधनेपि स्वकर्तृव्यत्वनिष्ठया संभवेन प्रवृत्तमुपपत्तेः। वस्तुतो वेदस्य ले ५
विशिष्टान्वयपरताया ओतसर्गिकाः कथंचित्संभवे तस्यागायोगादपि कामनायाविशेषणत्वमावश्यकमेव एतेन काम
नाया उपलक्षणत्वेपि ब्राह्मणत्वादिव्यावर्तकतासंभवेनोक्तोपस्था किंचित्करत्वेपि न स्थितिः। एवं च कामनाविशिष्टस्य नियो
ज्यतानिर्वाहकमनुपपद्यमानरीत्या काम्यसाधनत्वमिति ज्ञानमप्यावश्यकं यागादेश्च परं परया स्वर्गादिसाधनत्वमि
त्वमि

निपरंपराघटकाह्वोपिस्थितेः स्याद्विष्णुपादजनकत्वरूपयोग्यताज्ञानस्यवातत्त्वानेववेक्षितत्वात्तदनंतरमेवकार्यताबोधोभवि
 व्यतीतिभावः। नचकाम्यसाधनताबोधोयागस्यकाम्यसाधनत्वमंतरेणकामिकृतेर्पागविषयकत्वानुपपत्त्यातस्याअपूर्वजनक
 त्वमनुपपन्नमित्यनुपपत्तिमूलकएवस्वीकार्यः। नतुशाकः। अतः कथं तत्र योग्यताज्ञानविधया व्यापारजनकत्वधियोऽपेक्षेति
 वाच्यं। अनुपपन्नो जकरूपविशिष्ट एवेतद्वान्वयइतिनियमात्॥ स्वर्गसाधनताविशिष्टे यागे स्वर्गकामनि योज्यकत्वावगा
 हिनएव नियोज्यान्वयबोधस्यस्वीकरणतया तादृशबोधेऽनव्ययितावच्छेदकविशिष्टमानानुरोधेनैव व्यापारजनकत्वज्ञानस्या
 वश्यकतेति कार्यताविधिपक्षेऽन्वयप्रकारतया साधनत्वमपिशकृमित्यादिग्रंथेन स्वयंवक्ष्यमानत्वात् ननु फलकामनारहि
 तस्य संख्यावदंतादिनियोज्यत्वइव स्वर्गादिकामस्य यागनियोज्यत्वेपिकाभ्यसाधनत्वमनुपपोग्येवेति कथं काम्यसाध
 नत्वज्ञानापेक्षेत्यत आह कामनाविशिष्टस्य हीति ममेहं कार्यमिति बोद्धव्यं तादृशबोधजनकत्वं। नतु तादृशबोधसम
 वापित्वं। कामनांशेतद्बाधेन कामनाया विशेषणत्वा उपपत्तेः। नच विशेष्यत्वविना नन्वपित्वेपिसमानकालतया विशेषण
 त्वं कामनायाः पश्यन् गती। तादृशे दर्शनादेरिति वाक्ष्यतमेवेति वाच्यं। तादृशविशेषणत्वस्य कामनायास्तदोधाजनकत्वेपिनि
 र्वाहात् कामनायास्तदोधोपयोगेपिसतीत्यास्यासंज्ञतेः। नच समानकालत्वेन विशेषणतयापि वेदस्य विशिष्टान्व
 यपरतया निर्वर्तकामनासाधारण नियोज्यत्वबोधएव कथमुपेयते ग्रंथेति वाच्यं। अनव्ययितावच्छेदकस्य विशेष्यान्वपि
 नाऽन्वयित्वरूपविशेषणताया अप्येतत्सर्गिकतया तदनुरोधेन कामनांशेपि नियोज्यताबोधोयागस्य नियोज्यता

ज्ञानमेवोपायानि क परमनुपपत्तिमात्रमूलकं वा अपेक्षितं तस्याधिष्ठेति स्वर्गसाधनता १२

१
 बोधोऽशरीरे जनकत्वांतर्भावस्य बोधितत्वात् । यद्यपि नियोज्यत्वं विधिकर्तृप्रवर्तनारूपनियोगकर्मत्वं धात्वर्थतावहेत्कप्रवृत्तिरूपफलाश्रयत्वमेव । प्रवर्तकज्ञानानुकूलव्यापारशब्दश्रवणरूपस्य नियोगत्वे च तादृशज्ञानाश्रयत्वमेव तथापि निरुक्तं पारिभाषिकमेव नियोज्यत्वं । अथवा प्रवर्तकज्ञानोपाधायकता निर्वोहव्यापारे नियोग इति कामनासाधारणं । तादृशज्ञानोपाधायकत्वं नियोज्यत्वं । कामनायास्तदोपाधोपयोगे कार्यबोधजनकत्वे भवति निर्वोहनीत्यर्थः । अन्यथा विशेषणं शेषतया धेन कामनाया विशेषणत्वायोगादिति भावः । सचेति कामनायास्तदोपाधोपयोगश्चेत्यर्थः । कामनानंतरं काम्यसाधनता बोधात् । कार्यता बोधे सतीति कामनाधीनकाम्यसाधनता बोधस्य कार्यता बोधोपयोगे सतीत्यर्थः । साध्यात्र हनुपयोगादिति भावः । काम्यसाधनता बोधस्य कामनाधीनत्वं कामनाविषयकत्वेन बोध्यं । तथा च कामनाविशिष्यस्य क्रियानियोज्यत्वं कामनायाः क्रियानिष्ठकाम्यसाधनता ज्ञानोपायोगिता निर्वोहमिति तदुक्तक्रियानिष्ठकाम्यसाधनत्वमपि नियोज्यत्वाच्च प्रयोजकमिति पर्यवसितं एव च स्वर्गसाधनत्वमप्येवमेव नियोज्यत्वमप्युक्तं । योऽप्यतस्तन्मध्वित्तयोऽप्यन्वयबोधतायाः नियोज्यत्वात् स्वर्गकामान्वयप्रयोजकत्वे च सति सत्येव नियोज्यत्वमप्युक्तं । नियोज्यत्वान्वयप्रयोजकयोग्यता ज्ञानघटितयोऽप्यन्वयबोधसामग्रीसंपत्तिः । एवं च यागः स्वर्गसाधनीभूतं स्वीनियोज्यस्वर्गकामकार्यः इति कार्यताधीनं वैतन्मते तत्र स्वर्गकामे नियोज्यता ज्ञानं क्रियायां स्वर्गसाधनता विषयकतया तन्निर्वोहकफलसमयपर्यंतस्यपि व्यापारजनकत्वज्ञानमप्यपेक्षितमिति नाहं हत्यक्रियाकार्यताधीरिति

नितामणौः- विधिवादः ॥